

DE KINDEREN IN VEILIGHEID BRENGEN

Bijna twaalf jaar lang had Günther een gelukkige jeugd.

Die idyllische periode bracht hij door in Hildesheim, een van de oudste en meest pittoreske steden van Noord-Duitsland, gelegen aan de winterige oevers van de rivier de Innerste en omgeven door zacht glooiende heuvels met akkers, boerderijen en grazend vee. Aan de met kinderkopjes geplaveide straten van de stad lagen eeuwenoude huizen met torentjes en kerken.

Langs de gevel van het koor van de kathedraal van Hildesheim reikte een bijna tien meter hoge hondsroos hemelwaarts. Er werd van gezegd dat het de oudste levende rozenstruik ter wereld was, bijna net zo oud als de stad zelf. Haar bijnaam was dan ook *Tausendjähriger Rosenstock* ('duizendjarige roos'). Volgens de legende zou de stad bloeien zolang de roos haar roze bloesems voortbracht.

Al sinds de stichting van de stad was Hildesheim de zetel van een rooms-katholieke aartsbisschop, en eeuwenlang waren de inwoners katholiek. Na de reformatie werden veel katholieken protestants (voornamelijk luthers), en in de jaren dertig van de twintigste eeuw waren de vijftienzestigduizend inwoners grofweg verdeeld in gelijke aantallen van de grote christelijke stromingen. Er woonden nog geen duizend Joden in de stad, wat naar verhouding ongeveer overeenkwam met het landelijke cijfer: bij de volkstelling van juni 1933 bleek nog niet één procent van de Duitse bevolking Joods te zijn, dat wil zeggen ongeveer een half miljoen Joden op een totaal aantal inwoners van zevenenzestig miljoen.

Toen de Joden zich in het begin van de zeventiende eeuw in Hildesheim vestigden, bouwden ze er vakwerkhuisen met sierlijke gevels van houtsnijwerk. De synagoge van de stad, in Moorse stijl, werd in 1849 opgetrokken aan de Lappenbergstrasse in een wijk die een van de mooiste van Hildesheim zou worden.

Günther was een intelligente jongen met een onderzoekende geest. Hij had het zonnige humeur van zijn moeder, de intelligente ogen van zijn vader en flaporen. Hij was geboren in 1922 en kwam voor het eerst in de

synagoge toen hij zes was en zijn ouders hem meenamen naar de viering van een hoogfeest. De knaap had zich nu eens niet beklaagd dat hij op zijn paasbest uitgedost moest worden. Zijn moeder had hem namelijk verteld hoe belangrijk het was om een goede eerste indruk op de Heer te maken. Ze wandelden samen met andere gezinnen naar de synagoge, allemaal op hun mooist uitgedost. Voorbijgangers konden een glimlach niet onderdrukken, deden een stapje opzij en knikten naar de passerende optocht van het Joodse gezin. De mannen lichtten ter begroeting even de hoed, telkens weer.

Günther, het oudste kind van Julius en Hedwig Stern, was vier jaar ouder dan zijn broer Werner en twaalf jaar ouder dan zijn zus Eleonore. Het gezin behoorde tot de gevestigde middenklasse, zoals de meeste Joden in Hildesheim. De Sterns bewoonden een huurappartement op de derde verdieping van een goed onderhouden pand in de buurt van een levendige markt in het centrum van de stad, vlak naast het stoffenwinkeltje van Günthers vader. Het was een licht appartement met hoge plafonds en mooie gordijnen voor de ramen. Houtkachels, in elke kamer één, zorgden voor verwarming en de keuken was uitgerust met een modern fornuis.

De twee jongens deelden een kamer aan de ene kant van het appartement. De slaapkamer van hun ouders, waar ook hun zusje sliep, lag aan de andere kant. Hardhouten vloeren sierden de slaapkamer, in de woonkamer lag vaste vloerbedekking en daar stonden een bank, twee gecapitonneerde stoelen en het donkere houten bureau van Julius. De eetkamer met een landschap van de Oostenrijkse schilder Ferdinand Georg Waldmüller aan de muur was gereserveerd voor bijzondere gelegenheden. De plezierigste plek in huis was voor Günther en zijn broer de vestibule, die diende als speelkamer en waar ook een tafeltennistafel stond waarvan ze regelmatig gebruikmaakten.

Günthers vader was klein van stuk en stond bekend om zijn grenzeloze energie. Julius Stern werkte zes en een halve dag per week en nam alleen op zaterdagochtend vrij voor de sabbatviering in de synagoge, waar de preek in het Duits was en de dienst in het Hebreeuws. Hij verkocht zijn stoffen in de winkel en bij zijn bezoek aan afgelegen dorpen, waar hij klanten bezocht die zelf hun kleren maakten. De enige kant-en-klare kleding die hij verkocht waren gabardine overjassen voor mannen. Zijn vrouw Hedwig (geboren Silberberg) verzorgde zijn correspondentie en financiële administratie. Hedwig had ravenzwarte haren en donkere, sprekende ogen en

bezat het talent om geestige limericks te schrijven waarin familieleden en vrienden figureerden.

Günthers schooltijd begon in een Joods schooltje met één klaslokaal. Zijn onderwijzer stond voor de uitdaging om leerlingen van verschillende leeftijden en niveaus de hele dag bij de les te houden. Günther was wat dat betreft een dankbare pupil en hij werd een goede lezer en een uitstekende leerling. Günther genoot ook van de jongerengroep die op zaterdagmiddag bijeenkwam en waar onder de leiding van de charismatische jonge cantor van de synagoge Josef Cysner levendige discussies over Joodse boeken en cultuur werden gehouden.

Net als veel andere kinderen ging Günther op tienjarige leeftijd in 1932 naar de Andreas-Oberrealschule. Hij was een van de drie Joden in de eerste klas van twintig leerlingen. Zelfs al voordat hij naar school ging had Günther veel niet-Joodse vrienden, want in Hildesheim gingen destijds jonge Joden en niet-Joden makkelijk met elkaar om. Ze gingen bij elkaar op bezoek en hielden van dezelfde feestjes, fietsen en zwommen samen en voetbalden bij dezelfde sportverenigingen.

Maar toen in 1933 de nazi's aan de macht kwamen, begonnen die onmiddellijk beperkende wetten in te voeren die op Joden gericht waren. Hitler beloofde het land te zullen hervormen. 'Geef me tien jaar,' had hij dat jaar profetisch beweerd, 'en u kent Duitsland niet meer terug.'

Op 1 april 1933, een week nadat Hitler kanselier was geworden, riep de regering op tot een landelijke 24 urenboycot van bedrijven van Joden. Groepjes sa'ers dromden samen voor winkels, jouwden de winkeliers uit en blokkeerden de ingangen. 'Jude' werd op winkelruiten gekalkt, en op de deuren verfd en ze dauidsterren. Overal in Duitsland werden Joodse bedrijven geboycot. Nazi's marcheerden door de straten en riepen anti-Joodse slogans, en vaak gingen deze demonstraties gepaard met arrestaties, fysiek geweld en grote schade aan de bedrijven.

Julius raakte, net als veel andere Joodse ondernemers de meeste van zijn niet-Joodse klanten kwijt. De mensen waren bang om gezien te worden als ze zijn winkel binnengingen. En als hij bij andere winkels naar binnen wilde, werd hij geconfronteerd met leuzen als *Juden ist der Eintritt verboten* (verboden toegang voor Joden).

Op het moment zelf begreep Günther, die toch een gretig krantenlezer was, niet ten volle wat er allemaal in Duitsland gebeurde. Maar gaandeweg merkte hij dat zijn vrienden hem met meer aarzeling groetten en vervolgens helemaal niet meer met hem spraken. Hij werd minder vaak uitge-

nodigd voor verjaardagsfeestjes en kreeg al snel, net als de andere Joodse jongeren in Hildesheim, een verbod om in het plaatselijke zwembad te zwemmen en mee te spelen met zijn voetbalteam. Zelfs zijn atletiekclub schopte hem er ten slotte uit; al had hij voldoende punten voor een medaille, hij kreeg die niet. Het was een harde leerschool voor Günther, en hij was zeer gekwetst toen hij merkte dat hij door zijn leeftijdgenoten werd beschouwd als een verschoppeling. Het was een totaal onverwachte breuk in zijn jonge leven, die hem diep raakte.

Op school werden veel leraren vervangen door collega's afkomstig uit Berlijn en andere plaatsen, die hakenkruisspeldjes droegen en nazipropaganda verspreidden. Enkele oudere leerkrachten toonden wel medeleven met hun Joodse leerlingen, maar ze moesten oppassen dat ze niet zouden worden aangegeven en dan hun baan zouden verliezen.

Gedurende enige tijd had Günther een beschermer in de persoon van Heinrich Hennis, een intelligente jongen die een jaar ouder en een kop groter was dan hij. Meer dan eens intervenueerde Heinrich als Günther weer eens belaagd werd door zijn kwelgeesten. Alle niet-Joodse jongens moesten echter lid worden van een nazistische jeugdorganisatie, en Heinrich was geen uitzondering. De leider van die organisatie stuurde hem naar een speciale indoctrinatiecursus, wellicht omdat het gerucht de ronde deed dat hij Joden beschermde. Uiteindelijk sprak ook Heinrich niet meer met Günther. En toen duurde het niet lang meer voordat ook zijn voormalige vriend nazistische slogans riep.

Günther had altijd gehouden van de lessen in koorzang. Enkele jaren daarvoor hadden zijn ouders hem een keer meegenomen naar een uitvoering van Wagners *Lohengrin* in de fameuze opera van Hannover. Daar was zijn liefde voor muziek en koorzang gewekt. Maar op een middag nadat de nazi's aan de macht waren gekomen liet de zangleraar de leerlingen opstaan om 'Deutsche Jugend heraus!' te zingen. Het lied was een paar jaar na de nederlaag van Duitsland in de Eerste Wereldoorlog geschreven, en de tekst was gewelddadig en provocerend: 'Duitse jeugd, verenig je! Slacht onze vijand af in zijn eigen achtertuin, versla hem met dodelijke ernst.' Het lied was geliefd bij de Hitlerjugend vanwege de oproep tot nationalisme en was in 1933 opgenomen in een liedboek dat werd uitgegeven door een nazi-uitgever.

Günthers oude vriend Heinrich Hennis riep verontwaardigd naar de leraar: 'Hoe kunt u Joden een lied over de Duitse jeugd laten zingen?' De zangleraar onderbrak zijn les en zei verontschuldigend: 'Onze Joodse

leerlingen hoeven dit lied niet mee te zingen.' Günther en de twee andere Joodse leerlingen gingen zitten en zwegen terwijl de rest van de klas zong. Günther voelde zich verslagen en tegelijkertijd boos en beseftte dat de nazi's een manier hadden gevonden om hem zelfs muziek te ontzeggen.

In 1933 was Günther er getuige van hoe de Duitse en Europese geschiedenis letterlijk herschreven werd. Op een dag kwam zijn geschiedenisleraar de klas binnen en deelde scheermesjes uit. 'Pak jullie leerboeken,' droeg hij de klas op, waarna hij paginanummers op het schoolbord begon te noteren. De leerlingen moesten de vermelde pagina's uit hun boek snijden en vervangen door nieuwe. 'Zorg ervoor dat je genoeg ruimte in de kantlijn overhoudt,' voegde hij er behulpzaam aan toe, 'zodat je de nieuwe pagina's in het boek kunt plakken.'

De klas reageerde met opgewonden gemompel op deze ongewone opdracht. Toen Günther een scheermesje in handen kreeg, deed hij wat hem was opgedragen. Maar nadat hij een paar pagina's had weggesneden, begon hij de passages te lezen, en toen realiseerde hij zich met een schok dat de teksten op pagina's die weggehaald moesten worden allemaal gingen over belangrijke prestaties van Joden.

Naarmate de niet-Joodse leerlingen steeds meer onderworpen werden aan antisemitische propaganda, zowel op school als thuis, gedroegen ze zich steeds hatelijker en agressiever tegenover hun Joodse klasgenoten. Op een dag werd Günther na schooltijd in een hoek gedreven en beurtelings door vijf jongens van de school in elkaar geslagen terwijl de anderen hem vasthielden. Hinkend ging hij naar huis, fysiek en emotioneel gekwetst.

Ook zijn familie werd soortgelijk geweld niet bespaard. Toen zijn vader op een avond tot laat had doorgewerkt en een paar straten verderop nog een paar brieven op de post had gedaan, werd hij op weg naar huis besprongen door een stel mannen die hem bespuwden, antisemitische leuzen naar hem riepen en hem sloegen en schopten. Een meelevende politieagent die hem liggend op straat aantrof, bracht Julius naar de eerstepost in het ziekenhuis. Toen Günther de volgende ochtend zijn vader zag, zat diens gezicht vol snijwonden en blauwe plekken.

Toen het geweld om hen heen toenam, besloten Julius en Hedwig Stern dat het tijd was om met het gezin Duitsland te verlaten. Ze begonnen Joodse organisaties aan te schrijven en te verzoeken om informatie over emigratie naar Amerika.

Een ernstige belemmering voor de Sterns en andere Joden die Duits-

land wilden verlaten was een nieuwe wet die door de nazi's was aangenomen die het uitvoeren van geld, obligaties en andere activa uit Duitsland beperkte. Tot dan toe was het de Duitsers toegestaan om maximaal tien-duizend dollar per persoon uit te voeren, maar de nazi's verlaagden dit bedrag, aanvankelijk tot vierduizend dollar, en toen ze hun acties om goederen en activa van Joden in beslag te nemen uitbreidden, nog eens tot tien Reichsmarken, destijds ongeveer vier Amerikaanse dollars. Op overschrijding van dit bedrag stond gevangenisstraf en verbeurdverklaring van onroerend goed.

In diezelfde tijd hield het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken zich nauwgezet aan een bijzondere maatregel van president Herbert Hoover uit 1930, volgens welke aanvragers van een visum aan moesten kunnen tonen dat ze op geen enkel moment ten laste van de openbare middelen zouden komen, zelfs lang na hun aankomst in de Verenigde Staten niet. Als ze niet in staat waren zelf direct in hun levensonderhoud te voorzien, was een verklaring van iemand in Amerika nodig die garandeerde dat ze niet ten laste van de overheid zouden komen. Deze bepalingen en te leveren waarborgen – die tot dusver niet van immigranten waren gevraagd – hadden tot gevolg dat het aantal toegelaten buitenlanders daalde van 241 700 in 1930 tot 35 576 in 1932. Het waren grote belemmeringen voor iedereen die naar de Verenigde Staten wilde emigreren.

In hun wanhoop om aan de nazi's te ontsnappen schreven de Sterns naar Hedwigs oudere broer Benno Silberberg, die in de jaren twintig naar Amerika was verhuisd en bakker was geworden in Saint Louis. Kon hij een garantieverklaring afgeven, zodat het gezin naar Amerika kon komen, was hun vraag. Het was niet duidelijk of Benno hen zou kunnen helpen, maar hij was hun enige familielid in Amerika.

In het voorjaar van 1937 was het leven op school zo door bezorgdheid, angst en daadwerkelijk risico getekend dat Günthers ouders hem er van af haalden en een privéleraar zochten om zijn Engels te verbeteren met het oog op hun geplande reis naar Amerika. De gemakkelijke, optimistische jaren die Günther op Duitse scholen had doorgebracht – van het Joodse schooltje met het ene lokaal, waar voor het eerst zijn nieuwsgierigheid was gewekt, tot de middelbare school met het koor en de sporten waarvan hij zo had genoten – waren voorbij. En wat kwam daarvoor in de plaats? De privéleraar was een man van zestig, een grijze, gebogen, uitgemergelde niet-Jood, meneer Tittel. Hij had vanaf het midden van de jaren twintig als leraar in een weeshuis in Brooklyn gewerkt, maar had na elf jaar in

Amerika steeds meer heimwee gekregen en was teruggekeerd naar zijn geboortestad Hildesheim, waar hij voor een karige vergoeding Engelse lessen gaf, meestal aan Joden die hoopten te kunnen emigreren.

Günther vatte sympathie op voor meneer Tittel, die tijdens zijn wekelijkse les kleurrijke verhalen vertelde over Amerika. In de Verenigde Staten was meneer Tittel een liefhebber van het beroepshonkbal geworden, en hij vertelde verhalen over de meesterlijke werper Grover Cleveland Alexander en de legendarische homeruns van Babe Ruth. Meneer Tittel was makkelijk in de omgang en enigszins excentriek. Midden in de les begon hij soms zomaar een populair Amerikaans deuntje te neuriën. Binnen enkele maanden had Günther al meer Engels geleerd – al was het met een eigenaardig Duits klinkend Brooklynachtig accent – dan in de drie jaar dat hij het op school had gehad.

Die zomer kreeg Günther van zijn ouders toestemming om samen met drie vrienden van zijn Joodse jeugdgroep een fietsreis van een maand naar de Rijn te maken, alles bij elkaar zo'n duizend kilometer. Zijn ouders, die ervan overtuigd waren dat het gezin binnenkort Duitsland zou verlaten, dachten dat dit voor hun oudste zoon de laatste kans was om een goed beeld van het land van zijn voorouders te krijgen. Zodra ze nazi-Duitsland hadden verlaten, zouden ze geen van allen nog terug willen, daarover waren Hedwig en Julius het eens.

De jongens vroegen hun jeugdleider of hij een brief wilde schrijven om hen aan te bevelen en schreven mensen met een leidende rol in de Joodse gemeenschappen van de steden langs de route die ze zich hadden voorgenomen aan om te vragen of ze slaappleaatsen voor hen konden regelen. Meestal lukte het wel om bij gezinnen ondergebracht te worden, al was er één stad waar ze genoeg moesten nemen met bankjes in de kleedkamer van de plaatselijke Joodse voetbalclub. De jongens waren alle drie goede fietsers, en ze legden per dag afstanden af variërend van veertig tot zestig kilometer.

Toen ze in een slaperig stadje langs de rivier peddelden en naar de mensen in kano's en roeiboortjes keken die een dagje op het water doorbrachten, zagen ze ineens iets heel anders: een rij afgemeerde oorlogsbodems met zware kanonnen aan dek. De stalen rompen glansden in het zonlicht; ze leken nieuw en zagen er onheilspellend uit. Op elk schip wapperde een nazivlag met het hakenkruis. Dat soort vaartuigen hadden de jongens nog nooit gezien. Het was hun nu wel duidelijk dat Duitsland zich onder Hitler voorbereidde op de oorlog.

Günther was nog maar enkele uren thuis toen zijn ouders hem naar hun deftige eetkamer riepen voor een gesprek. De kamer werd nooit gebruikt tenzij de familie gasten had, dus Günther begreep dat het een serieus gesprek zou worden.

Ze hadden bericht gehad van oom Benno, zei Julius tegen zijn zoon. Hij vertelde dat de Verenigde Staten in een diepe depressie gedompeld waren, waardoor miljoenen mensen werkloos waren. De Amerikaanse regering eiste daarom een verklaring dat iemand financieel garant stond voor immigranten zoals zij, die hun land moesten verlaten zonder geld mee te kunnen nemen. Oom Benno had echter zijn voltijdsbaan verloren en kwam nu alleen voor deeltijdwerk in aanmerking, zodat hij niet over de middelen beschikte om zo'n verklaring voor een immigrerend gezin van vijf personen te kunnen aanvragen.

Günthers vader vouwde een officieel ogend document van meerdere pagina's open en legde het op tafel.

Al die tijd had zijn moeder gezwegen. Maar nu zei ze met zachte stem en enigszins plechtig: 'Oom Benno's beëdigde verklaring geldt alleen voor jou.' Ze zei dat Günther in zijn eentje bij oom Benno en tante Ethel in Saint Louis zou intrekken, totdat de rest van het gezin zich bij hem kon voegen. 'Over een paar weken heb je een afspraak op het Amerikaanse consulaat in Hamburg,' voegde ze er zachtjes nog aan toe.

'Mutti, moet ik dan alleen naar Amerika?' vroeg de geschokte Günther. Hij kon zijn oren niet geloven.

'Ja, Günther.'

Aangezien oom Benno slechts een beëdigde verklaring voor één persoon kon overleggen, moest het Günther zijn, verklaarde ze. Zij noch zijn vader zou zonder de ander willen gaan, en Günther was met zijn bijna zestien jaar de oudste van de kinderen. Ze zouden proberen iemand te vinden die voor de rest van het gezin garant wilde staan en ze hoopte dat ze binnenkort allemaal met elkaar herenigd zouden worden in de Verenigde Staten.

Het was voor Günther duidelijk dat zijn moeder het net zo moeilijk had met deze beslissing als hij. Hij had zich dit nooit kunnen voorstellen, en zij had nooit kunnen bevroeden dat ze haar schoolgaande zoon naar het buitenland zou sturen.

Als hij alles op orde had in de Verenigde Staten, zou Günther misschien iemand kunnen vinden om hen te helpen, opperde ze. Ze zei erbij dat dit een serieuze opdracht was die ze hem meegaf, waarvoor misschien alleen

een volwassene geschikt was, maar dat zij en zijn vader vonden dat hij volwassen genoeg was om te weten wat hij moest doen. Het belangrijkste voor haar en zijn vader, zei zijn moeder, was dat Günther in Amerika veilig zou zijn.

Zijn vader, als altijd een praktisch man, begon de route te beschrijven die Günther bij zijn tocht naar Hamburg, tweehonderd kilometer ten noorden van Hildesheim, zou moeten volgen. Hij had al voor hem geregeld dat hij op de dag voor zijn afspraak op het consulaat mee kon rijden met een Joods gezin. Na deze reis, de langste autorit die hij ooit had gemaakt, zou Günther de nacht doorbrengen in een studentenhuus en zich de volgende dag weer bij dat gezin melden.

Günthers vader had contact opgenomen met een Joodse organisatie in Hannover die hem zou helpen met het voorbereiden van zijn emigratie. Een hieraan gelieerde organisatie in New York, German Jewish Children's Aid, haalde kleine groepen Joodse kinderen weg uit nazi-Duitsland. Günther zou zich bij een van deze groepen aansluiten. De organisatie zou zijn overtocht betalen, een begeleider voor hem regelen en ervoor zorgen dat hij veilig en wel bij zijn oom en tante in Saint Louis aankwam. Ze hadden een maatschappelijk werkster naar Benno en Ethel Silberberg gestuurd om een gesprek met hen te voeren en volgens haar waren het 'aardige, gezonde mensen', die hun neef graag bij zich in hun huis zouden verwelkomen.

Het vooruitzicht om zonder zijn ouders, zijn broer en zijn zusje te vertrekken, maakte Günther verdrietig. Hij was nooit lang van huis geweest, afgezien van de bezoeken aan zijn grootouders en zijn recente fietsreis. Een vertrek naar Amerika bood de gelegenheid om de ontwrichting, de onderdrukking en het geweld in Duitsland achter zich te laten, en in zijn fantasie zag hij al voor zich hoe meneer Tittels kleurrijke verhalen over Amerika – het land van de vrije mensen, van honkbal, Hollywoodfilms en pizza's! – realiteit zouden worden. Maar zelfs als hij over deze dingen dagdroomde, maakte Günther zich zorgen over zijn familie die hij achter moest laten. Hoe en wanneer zouden ze herenigd worden?

Begin oktober 1937 had Günther zijn gesprek met een Amerikaanse ambtenaar die, zonder dat de jongen het wist, over zijn toekomst, zo niet over zijn leven kon beschikken. Viceconsul-generaal Malcolm C. Burke, een indrukwekkende man van vijftig, was al sinds 1924 in Hamburg belast met de uitvoering van de immigratiewetten en -reglementen. Günther mocht van geluk spreken dat zijn visumaanvraag door Burke behandeld

werd. Andere Amerikaanse consuls neigden er al gauw toe om tekortkomingen in de beëdigde verklaringen te vinden en wezen de visumaanvragen vaak af. In 1933 hadden vierenzeventig Duitse vluchtelingen bij het Amerikaanse consulaat in Rotterdam een visum aangevraagd, waarvan er slechts zestien waren toegekend. De achtenvijftig afwijzingen waren op één na voornamelijk gebaseerd op het feit dat de kandidaat-immigrant waarschijnlijk ten laste van de openbare middelen zou komen.

Burke was al sinds lang een uitgesproken tegenstander van inconsistente interpretaties van de Amerikaanse immigratiewetgeving. Bovendien was hij er een groot voorstander van dat de verklaringen van hen die zich garant stelden ter plaatse in de Verenigde Staten zouden worden getoetst en niet door functionarissen die er op afstand in het buitenland slechts een arbitrair oordeel over konden vellen. Günther had nog een voordeel met de toewijzing van zijn aanvraag aan Burke: in tegenstelling tot sommige van zijn minder meelevende, zelfs antisemitische collega's van het State Department in binnen- en buitenland, erkende Burke dat de Joden vervolgd werden door de nazi's en was hij bereid om op zoek te gaan naar mazen in de wet- en regelgeving die het voor hen mogelijk zouden maken om in de Verenigde Staten toegelaten te worden.

Burke had Günthers papieren voor zich liggen met daarbij de door Benno Silberberg ondertekende verklaring. Het banksaldo dat op het document vermeld stond was tijdelijk verhoogd dankzij leningen van collega's en vrienden, die Benno een week na de ontvangst van zijn bankverklaring aan hen had teruggestort. Burke had voldoende ervaring met het beoordelen van deze verklaringen en financiële overzichten om te weten wanneer ermee geknoeid was, maar als hij al enige achterdocht koesterde jegens het banksaldo van de bakker in Saint Louis, hij heeft daar nooit officieel een punt van gemaakt, en ook tegenover Günther zei hij er niets over. Hij vroeg de jongen in het Duits naar zijn volledige naam, geboortedatum en het aantal jaren dat hij onderwijs had genoten. Toen stelde hij de vreemde vraag: 'Hoeveel is achtenveertig plus tweeënvijftig?'

'Einhundert,' antwoordde Günther.

En na de beantwoording van dat eenvoudige rekensommetje zette de consul zijn stempel en handtekening onder Günthers *Jugendausweis*. Günther Stern was door het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken geaccepteerd en mocht de Verenigde Staten in.

Nu hij een officieel visum had, raakten de zaken in een stroomversnelling. Al na enkele weken kregen de Sterns bericht van de Joodse organisatie

dat ze in november een groep kinderen per schip vanuit Duitsland naar de Verenigde Staten zouden laten vertrekken en dat Günther zich bij hen kon voegen.

Eind oktober kwamen Günthers vrienden voor een luidruchtig afscheidsfeestje bij elkaar in huize Stern. Het gebeuren droeg verder bij aan zijn toch al grote opwinding, maar een zweem van angst kon hij niet van zich afzetten. Er was geen enkele niet-Jood bij, zelfs Gerhard Ebeling niet, met wie Günther jarenlang in dezelfde klas had gezeten en die een van zijn weinige resterende niet-Joodse vrienden was. Het feit bleef voor Günther niet onopgemerkt.

Gerhardt kon als niet-Jood niet openlijk kritiek leveren op de slechte behandeling van zijn Joodse klasgenoten door de nazistische leraren en de andere leerlingen. Wat hij wel deed, was Günther op kalme toon een hart onder de riem steken en hem aanmoedigen sterk te blijven in deze moeilijke tijd. Wat alles nog gecompliceerder maakte, was dat Gerhardts vader douanebeambte was, een overheidsbetrekking die in die dagen over het algemeen voorbehouden was aan leden van de NSDAP.

De douanebeambte Ebeling deed in de week voordat Günther zou vertrekken iets uitzonderlijks. In die tijd diende iemand die van plan was het land te verlaten zich bij de douane te vervoegen om zijn of haar bagage te laten inspecteren en verzegelen. Nu belde meneer Ebeling Julius op en bood aan om naar hun appartement te komen, wat de Sterns het vervoer bespaarde van de zware hutkoffer vol met kleding en aandenkens die Hedwig graag uit Duitsland weg wilde hebben. Die middag verzegelde Ebeling zonder er een blik in te hebben geworpen de hutkoffer officieel, zette er zijn stempel op en wenste Günther een behouden aankomst. In normale tijden zou dit niet meer zijn geweest dan een aardig gebaar van een vriendelijke ambtenaar, maar dit waren geen normale tijden.

Op 27 oktober 1937 ging Günther met zijn ouders – Hedwig en Julius hadden iemand aangezocht om op de twee jongste kinderen te passen, die tranen met tuiten huilden toen Günther vertrok – naar het station van Hildesheim om de trein te nemen naar Bremerhaven. Bremerhaven was een van de drukste havens van Duitsland en had zich ontwikkeld tot een knooppunt voor emigratie vanuit Europa.

Na een treinreis van een dag arriveerden de Sterns er in de late namiddag en vonden ze er onderdak in een pension. De volgende ochtend vroeg ontmoetten Günther en zijn ouders op de pier de andere kinderen, hun



Günther Sterns jeugdpaspoort (met twee stempels van het Derde Rijk met hakenkruizen) waarmee hij naar de Verenigde Staten reisde. (Foto beschikbaar gesteld door de familie)

ouders en de begeleiders van de Joodse organisatie. Hoog boven hen uit torende de oceanstomer die de kinderen naar Amerika zou brengen, de ss Hamburg, een schip met een lengte van tweehonderd meter dat op volle zee de redelijk hoge snelheid van twintig knopen kon halen. Er was duidelijk te zien dat hoog boven de brug de Duitse vlag wapperde.

Het was tijd om afscheid te nemen. Günthers moeder hilde en depte haar ogen met een zakdoek. Ze omhelsden en kusten elkaar. Günther, die vastbesloten was om zich groot te houden, in de hoop dat zijn moeder dan wat minder verdrietig zou zijn, beloofde vurig dat hij alles in het werk zou stellen om in Amerika iemand te vinden die voor hen garant zou kunnen staan. Ze zouden in Amerika ongetwijfeld met elkaar herenigd worden, beweerde hij stellig, wat er ook gebeurde.

Hedwig knikte, terwijl ze haar tranenvloed probeerde te stelpen.

Günther keek zijn vader aan, die hem omhelsde en hem een stevige hand gaf. Sinds de nazi's aan de macht waren, had Julius er steeds bij Günther op aangedrongen zich zo onopvallend mogelijk te gedragen teneinde geen ongewenste aandacht te trekken. 'Wees als onzichtbare inkt,' had hij hem vele malen op het hart gedrukt. 'Je zult wel weer sporen van je

bestaan achterlaten als in betere tijden de onzichtbare inkt weer zichtbaar wordt.’

In de aanloop naar zijn vertrek had de bezorgde vader hem al wekenlang dit soort levenslessen voorgehouden en ook andere instructies gegeven. En terwijl hij nu zijn arm om de schouders van zijn zoon legde en hem tegen zich aan trok, gaf hij hem nog een paar laatste adviezen. Zachtjes pratend zodat geen van de anderen het kon horen, herinnerde hij zijn zoon eraan dat hij aan boord ging van een schip dat onder Duitse vlag voer. Hij zou het grondgebied van het Derde Rijk pas verlaten als hij voet aan wal zette in Amerika.

De laatste woorden die zijn vader tegen hem zei klonken vertrouwd.
‘Onthoud het, Günther, wees als onzichtbare inkt.’

Manfred Steinfeld was geboren in 1924 – tussen de twee wereldoorlogen – in het dorp Josbach in het hart van Duitsland. Hij zou later slechts twee levendige herinneringen aan zijn vader hebben, beide uit de tijd voordat hij vijf jaar was.

Hij herinnerde zich dat hij naast zijn vader zat, die Abraham heette, een witte doek over zijn kleren droeg en naar hem keek terwijl hij op Jom Kippoer in de synagoge aan het bidden was.

En hij herinnerde zich dat hij zijn vader en zijn oom Solomon hoorde praten over *der Krieg* (de oorlog). Op dat moment begreep het jongetje niet veel van wat er gezegd werd. Jaren later begreep Manfred dat ze het over de Eerste Wereldoorlog hadden gehad, dat de gebroeders Steinfeld in een verre streek die Macedonië heette hadden gevochten en dat Solomon daar voor zijn moed op het slagveld met het IJzeren Kruis was begiftigd. Hun jongere broer Isador was in 1916 bij de slag om Verdun in Frankrijk gesneuveld. Later zou hij de naam van de oom die hij nooit had gekend op een gedenksteen in die stad zien staan.*

Kort daarna verloor Manfred zijn vader. Abraham stierf op vierenvertigjarige leeftijd aan een longontsteking en liet zijn vrouw Paula met hun drie kinderen, Irma van zes, Manfred van vijf en Herbert van drie, achter. Zij nam de kledingzaak van haar man over, de enige inkomstenbron van het gezin. Ze woonden al in het huis van haar schoonmoeder, Johanna Ste-

* Een op de zes Duitse Joden, meer dan honderdduizend in totaal, vochten tijdens de Eerste Wereldoorlog voor hun vaderland. Twaalfduizend van hen sneuvelden op de slagvelden aan het westelijk en het oostelijk front.

infeld-Hanschen, die Paula hielp met het verzorgen van de kinderen.

Josbach was een dorp van 419 inwoners op slechts honderd kilometer van Frankfurt, een van de grootste steden van Duitsland, dat tot een totaal andere wereld behoorde. De meeste inwoners van Josbach waren arme boeren, die het land bewerkten met door koeien of ossen voortgetrokken ploegen. Slechts een enkeling kon zich voor dit werk een paard veroorloven. Niemand bezat een tractor of andere landbouwmachines en er was maar één auto in het dorp. De rijkdom van een Duitse boer kon worden afgemeten aan de omvang van zijn mesthoop, die niet alleen liet zien hoeveel mest hij had om over zijn akkers te verspreiden, maar ook een maat was voor de grootte van zijn veestapel.

Er waren in Josbach slechts zes Joodse gezinnen: drie Steinfelds, twee Kattens (familie van Paula), en één Fain. De voorouders van Abraham en Paula hadden zich er in het begin van de negentiende eeuw gevestigd, en in de jaren twintig was inmiddels het enige niet-agrarische bedrijf dat niet in Joodse handen was het café. Naast de winkel van Steinfeld, waar schoenen, stoffen en garen en band ten behoeve van thuisnaaisters werden verkocht, was er een ijzerhandel, een chocoladewinkel en er was een veehandelaar. De ambachtslieden in het dorp – de timmerman, de schilder, de schoenmaker en de kleermaker – waren allemaal niet-Joden. Met deze bedrijven en ambachten konden de dorpelingen in al hun basisbehoeften voorzien.

Het huis waar Manfred opgroeide lag naast de waterput van het dorp en was dankzij de vindingrijkheid van Abraham het enige huis in Josbach met stromend water: in de jaren twintig had Manfreds vader een buis aangelegd tussen de put en hun huis. Op de eerste verdieping lagen de huiskamer, de keuken en twee slaapkamers, waarvan Manfred er een deelde met zijn oma. Er was een derde slaapkamer op de tweede verdieping. In de wintermaanden lagen in de kelder aardappelen, rapen en andere groenten uit de tuin opgeslagen. In de zomer maakte Paula groenten en fruit in en werd de provisiekast gevuld. Op vrijdagochtend ging ze naar de dorpsbakkerij, die volgens plaatselijke traditie dan voor de Joodse vrouwen gereserveerd was om er challah en gebak te maken voor de sabbat.

Voor Manfred werd de afwezigheid van zijn vader goedge maakt door zijn vele tantes, ooms, neven en in het bijzonder zijn grootmoeder, met wie hij een nauwe band had. Ze hielp hem graag met zijn huiswerk en was dolblij toen hij op een dag thuiskwam met het bericht dat hij de beste van

de klas was en de eerste die alle tafels van vermenigvuldiging uit zijn hoofd kende.

‘De meester zegt dat ik waarschijnlijk minister van Financiën word als ik groot ben,’ meldde Manfred.

Manfred was een serieuze en hardwerkende leerling op een leeftijd waarop veel jongens dat niet waren en leek ouder dan hij in werkelijkheid was. Hij had een klassiek geproportioneerd gezicht dat twee keer zo lang als breed was en symmetrische gelaatstrekken, waardoor hij er voor zijn leeftijd volwassen uitzag. Hij plukte graag appels en pruimen voor zijn moeder om in te maken en verdiende zijn eerste geld met het plukken en verkopen van een mand bosbessen. Hij leverde de door zijn moeder ingemaakte potten en blikken met groente en fruit per fiets af bij klanten in de omliggende dorpen.

Het onderwijs aan de kinderen van Josbach vond plaats in een schoolgebouw met twee lokalen: de klassen één tot vier in het ene lokaal en vijf tot acht in dat daarnaast. Van de zeventig leerlingen waren er tien Joods. Er was maar één onderwijzer, die heen en weer liep tussen de twee klaslokalen. Er was wel een synagoge in Josbach, maar de gemeente kwam één man tekort voor de minjan, het minimum aantal aanwezigen dat nodig is voor de eredienst. De gelovigen liepen dan voor de wekelijkse diensten naar de synagoge in Halsdorf, enkele kilometers verderop. Af en toe werd er geregeld dat er uit een ander dorp een tiende man naar Josbach kwam, zodat daar dan wel de bar mitswa’s en hoogfeesten doorgang konden vinden.

Toen Manfred negen jaar was werd zijn oma ziek. Na enkele dagen werd er een arts bij gehaald. Samen met de rest van het gezin wachtte Manfred bezorgd de komst af van dokter Heinrich Hesse uit het twaalf kilometer verderop gelegen Rauschenberg. Het sneeuwde de hele dag, en de dokter verscheen pas laat in de middag. Hij onderzocht Johanna en liet wat medicijnen achter voor haar benauwdheid op de borst. Wat Manfred van deze dag altijd bij zou blijven, was wat de dokter hem vertelde terwijl hij zijn jas aantrok en aanstalten maakte om weg te gaan.

De datum was 30 januari 1933. Opgeruimd zei dokter Hesse: ‘Er is vandaag iets geweldigs gebeurd. Ze hebben Adolf Hitler tot kanselier benoemd!’

De veranderingen die hiervan het gevolg waren drongen maar langzaam door tot geïsoleerde gehuchten als Josbach – in die tijd was er om de paar kilometer wel een dorpje te vinden. Maar het was slechts een kwestie van tijd voordat de rustige, landelijke gemeente de uitwerking van het

nazistische bewind ten volle ervoer. Manfreds familie werd zich voor het eerst bewust van de golf van antisemitisme die door het land ging tijdens de vierentwintig uur durende boycot van zaken van Joden twee maanden later, op 1 april 1933. Zelfs in het gemoedelijke Josbach hielden veel klanten zich aan de boycot en bleven weg van winkels die eigendom waren van Joden. Er waren echter geen demonstraties of uitbraken van geweld zoals in steden als Frankfurt en Berlijn zo vaak voorkwamen.

In november 1933 werden in Duitsland de eerste landelijke verkiezingen gehouden sinds Hitler aan de macht was. Alle oppositiepartijen waren inmiddels verboden en de kiezers kregen slechts één lijst met kandidaten van de NSDAP voorgeschoteld. De stemming was niet geheim en in de meeste stembureaus moesten de kiezers hun stembiljet aan een partijfunctionaris overhandigen. De toon was gezet voor de toekomstige verkiezingen tijdens het nazitijdperk: intimidatie van kiezers was schering en inslag. De mensen werden bedreigd met represailles als ze tegen Hitler stemden en zelfs als ze niet stemden. Als gevolg hiervan was de opkomst vijftiennegentig procent en werden op de NSDAP bijna veertig miljoen stemmen uitgebracht, ongeveer tweeënnegentig procent van alle uitgebrachte stemmen.

Manfreds oom Solomon was naar de stembus gegaan met trots het IJzeren Kruis op zijn borst gespeld dat hij had verdiend door in de laatste oorlog voor Duitsland te vechten. Net als veel andere Joodse oorlogsveteranen geloofde Solomon, die in Josbach de ijzerhandel bezat, dat hij tegen de vervolging door de nazi's zou worden beschermd omdat hij had gevochten voor het vaderland. Net als de meeste Duitse Joden zag Solomon zichzelf in de eerste plaats als Duitser en pas in de tweede plaats als Jood. Dit gevoel van veiligheid en een verlangen om niet te worden uitgestoten had Solomon Steinfeld ertoe gebracht om zijn stem uit te brengen op de nazi's. En hij was niet de enige: ook andere Joden in Josbach, onder wie oma Johanna, stemden op nazikandidaten, al was het maar om te voorkomen dat ze als tegenstemmers zouden worden aangemerkt.

In Josbach was het voor Joodse families gebruikelijk om wekelijks, meestal op vrijdag na het eten of op zaterdag na de lunch, bij elkaar te komen om zaken te bespreken die voor hen en hun gemeenschap van belang waren. De kinderen renden dan rond en speelden met elkaar zonder aandacht te besteden aan de volwassenen, maar Manfred was geboeid door hun gesprekken. Zo ving hij een gesprek op dat over Hitler en de nazi's ging. Het merendeel van de volwassenen dacht dat de nazi's weinig toe-

komst hadden en meende dat Hitler en zijn partij, die jarenlang een minderheid was geweest, niet lang aan de macht zouden blijven. Veel kanseliers en kabinetten die hen voor waren gegaan was slechts een kort leven beschoren geweest. In Josbach was voor zover bekend maar één nazi, ene Heinrich Haupt, die zich in de jaren twintig bij de partij had aangesloten.

Er waren echter ook volwassenen die ervan overtuigd waren dat de nazi's een steeds grotere bedreiging waren, en om hun argumenten kracht bij te zetten, verwezen ze naar de omliggende dorpen, waarvan bekend was dat daar meer nazi's waren en waar een toenemende vervolging van Joden viel te constateren.

Het duurde enige tijd voordat Manfred zich er überhaupt bewust van was dat er een kloof bestond tussen de Joodse en niet-Joodse leerlingen op zijn school. Maar op een dag kregen ze te horen dat hun onderwijzer ontslag had genomen en vervangen zou worden door een jongere man van elders, die de nazidoctrine predikte. De komst van de nieuwe onderwijzer betekende voor Manfred en de andere Joodse kinderen dat er een verandering plaatsvond. Vanaf dat moment werden de Joden zowel in de klas als in de pauzes steeds vaker door de leraar belachelijk gemaakt en gepest door hun klasgenoten.

In de zomer daarop bracht Manfred een deel van zijn vakantie door bij de broer van zijn moeder, Arthur Katten, en diens vrouw Lina in het nabijgelegen Rauschenberg. Nadat hij vriendschap had gesloten met enkele jongens uit de buurt, werd Manfred uitgenodigd om een bijeenkomst bij te wonen van een landelijke organisatie, Deutsches Jungvolk geheten en bedoeld voor jongens van tien tot veertien jaar. Manfred was geïnteresseerd geraakt toen hij hoorde dat er gesport, gekampeerd en gewandeld zou worden. De club bleek echter aangesloten te zijn bij de Hitlerjugend, en toen men hoorde dat Manfred een Jood was, werd hij wegens ongeschiktheid prompt uitgesloten van deelname.

Toen Manfred niet lang daarna terugging naar huis, werd voor het eerst een familielid van hem door de nazi's opgepakt. Tot zijn schrik was het oom Arthur. De broer van zijn moeder was thuis gearresteerd door leden van de SA en werd zes weken in 'preventieve hechtenis' gehouden, waarna hij zonder ergens van beschuldigd te zijn was vrijgelaten. Arthur had zijn land in de Eerste Wereldoorlog eervol gediend, maar besepte nu dat dit onder het naziregime niets betekende. Hij begon meteen plannen te maken om te proberen zichzelf en zijn gezin zo snel mogelijk het land uit te krijgen.

Antisemitisme ging steeds meer een rol spelen in het dagelijks leven in Josbach, de Joden daar raakten ervan overtuigd dat het naziregime zich blijvend gevestigd had en dat Hitler als opperste leider van Duitsland alle macht bezat. In 1935 werden de Neurenbergse wetten uitgevaardigd, die bepaalden dat Joden tweederangsburgers waren die de meeste van hun burgerrechten kwijtraakten. Alleen Duitsers met vier niet-Joodse Duitse grootouders werden uit 'raciaal oogpunt als aanvaardbaar' beschouwd, terwijl het Jodendom voortaan gedefinieerd werd als ras in plaats van als godsdienst. Het deed er niet toe of mensen praktiserende Joden of zelfs christenen waren: de wet bepaalde dat wie 'Joods bloed' had, Jood was.

In het kader van dit dogma van het Derde Rijk werden 'raszuivere' vrouwen aangemoedigd om zo veel mogelijk Arische kinderen te krijgen en werden gemengde huwelijken tussen Joden en mensen met 'Duits of daaraan verwant bloed' strafbaar gesteld. Hitler en zijn NSDAP verkondigden de stelling dat een grotere, raciaal superieure Duitse bevolking voorbestemd was om zich nog verder uit te breiden en door middel van militaire macht te heersen. Een eerste stap daartoe – die zou leiden tot het wereldomspannende conflict dat snel zou volgen – vond plaats in 1936, toen Hitler Duitse troepen naar het Rijnland stuurde, dat een gedemilitariseerde zone in West-Duitsland was, zoals bij het Verdrag van Versailles was vastgesteld.

In datzelfde jaar stuurde Manfreds onderwijzer, die een speldje met een hakenkruisje op zijn revers droeg, op een dag alle leerlingen naar buiten en stelde ze als jonge rekruten op langs de hoofdstraat van Josbach, waarna hij hun vertelde dat er een 'bijzondere colonne' door het dorp zou komen. Een deel van de leerlingen baande zich gretig een weg naar voren, maar Manfred bleef achteraf staan. Hij stelde zich voor dat het om een soort demonstratie van nazistische ideeën zou gaan en had er geen behoefte aan in de voorste linies te staan. Ze hoefden niet lang te wachten. Een zwarte open auto naderde met matige snelheid. Zoals ze op school hadden ingestudeerd, strekten bijna alle kinderen op het commando van de onderwijzer hun rechterarm.

'Sieg heil' klonk het in een crescendo van hoge kinderstemmen.

Manfred hief zijn arm noch zijn stem. Hij staarde naar de besnorde man op de achterbank. Hij had zijn foto vele keren gezien.

Terwijl de auto langsreed, leek Hitler zijn hand op te steken en naar de zijkant van zijn hoofd te brengen als teken dat hij de massale begroeting in ontvangst nam, waarna hij zijn hand liet zakken.

‘Sieg heil! Sieg heil!’

De uitroepen stierven pas weg toen hij een hoek omsloeg en verdween.

De jonge Manfred voelde dat de man met de snor in de zwarte auto een gevaar betekende voor hem, zijn familie en iedere Jood in Duitsland.

Op de dag dat twee mannen in naziuniformen aan de deur kwamen en hem en zijn grootmoeder dreigden te arresteren, waren zij en Manfred alleen thuis. Aan welke misdaad kon een oude, ziekelijke vrouw zich schuldig hebben gemaakt? Johanna Steinfeld bleek een eerste hypotheek te hebben genomen op een huis in een ander dorp dat in het bezit was van deze twee mannen. Ze hadden echter nooit iets betaald, dus ze waren haar een groot achterstallig bedrag schuldig. Nu dreigden ze de bejaarde vrouw op grond van een verzonnen aanklacht op te sluiten als ze de hypotheek niet zou annuleren. Ze werd asgrauw. Ze keek Manfred aan en droeg hem op zo snel als hij kon naar de burgemeester te gaan en hem mee terug te brengen.

In het Duitsland van de jaren dertig bezat een burgemeester een grote autoriteit, zelfs tegenover ambtenaren die niet rechtstreeks onder hem vielen. De man die destijds in Josbach het eerste en enige lid was geweest van de NSDAP, Heinrich Haupt, was op dat moment burgemeester. Hij was geliefd bij iedereen en sprak zelfs met Joodse vrienden op zaterdagavond af om skat te spelen, het populairste kaartspel in Duitsland.

Haastig liep Haupt met Manfred mee terug naar zijn huis en vroeg daar de mannen onmiddellijk naar hun legitimatie, die ze hem lieten zien. Maar toen hij een gerechtelijk bevel tot inhechtenisneming wilde zien, moesten de mannen erkennen dat ze dat niet hadden.

‘U hebt hier geen bevoegdheden,’ zei Haupt streng. ‘Mevrouw Steinfeld is een ingezetene van dit dorp, en u hebt geen enkele grond om haar te arresteren.’

Nadat Haupt dit gezegd had, stuurde hij de mannen het dorp uit.

Voor de Joden van Josbach was het al niet veilig meer om, zoals ze gewend waren, op zaterdagochtend naar de synagoge in het naburige Halsdorf te wandelen. Bij de molen waar ze langs moesten liet de molenaar zijn honden los met het commando: ‘Pak die Joden!’ Nadat dit een paar keer gebeurd was, ging de optocht van goedgeklede mannen, vrouwen en kinderen voortaan via een andere route om niet meer langs de molen te hoeven.

Bijna dagelijks ratelden er militaire voertuigen door het dorp. Op een dag hield er een groep bruinhemden van de SA halt en begon te zingen: ‘Als er Joods bloed van het mes stroomt, zal alles zoveel beter zijn!’ Ook reed er